

ДО ПИТАННЯ ПРО АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ СХІДНИХ ОКРАЇН НОВОЇ СІЧІ

Паланковий устрій запорозьких земель після виходу в світ фундаментальної праці Д.І.Яворницького [12] не був предметом спеціальних досліджень, хоча деякі його питання висвітлювалися в радянській історіографії [3]. Пояснюється це не лише станом і можливостями використання джерельної бази, але й неофіційною забороною в період тоталітарної системи вивчати козацьку проблематику, зокрема українську. Тому завдання сучасної української історіографії полягає не лише в заповненні лакун, що з'явилися внаслідок такого ставлення до проблеми, й об'єктивному висвітленні нашого минулого, особливо історії українського козацтва та освоєння ним території Південно-Східної України.

Оскільки в сучасній історичній літературі приділено дуже мало уваги питанням стану окраїнних паланок, то в даному виступі на базі публікацій та архівних матеріалів зроблена спроба дати картину виникнення та функціонування Єланецької, Кальміуської і Барвінківської паланок, котрі склали східну окраїну запорозьких земель і до цього часу в літературі немає єдиної думки не лише в питаннях часу їх виникнення, й територій, котрі до них відносилися.

Після походів Батия в Європу Степова Україна була включена до складу створеної ним на завойованих землях монгольської держави під назвою Золота Орда. Оскільки монголо-татари, які переважно займалися скотарством, здебільшого зосереджувалися в приморській зоні, то за майже обезлюднілими степами Східної Європи на довгий час у європейських документах закріпилася назва «Дике поле», а в російських – просто «Поле». Якщо монголо-татари використовували його в основному для випасу худоби та для мисливства, то населення сусідніх держав (Польсько-Литовської і Московської) на перших порах займалося тут відхідництвом (переважно рибальством, мисливством та соляним промислом). Особливо посилювався притік української людності в Причорномор'я з кінця XIV - початку XV ст., у зв'язку з інкорпорацією українських земель Великим князівством Литовським. На півдні кордони Литовської держави від Поділля по Дністру проходили до Чорного моря, його північним узбережжям до Дніпра, а відтак Дніпром піднімалися до впадіння в нього р. Конки (Кінські Води), по ній - до її витоків, далі по Приазовській височині виходили на Ізюмську переправу, де зустрічалися з південно-західними кордонами Московського князівства. Щоб захистити південні рубежі від зовнішньої агресії, Литва на рубежі XIV-XV ст. зводить укріплені міста, розміщує в них військові гарнізони, що, звичайно, сприяло притоку на окраїни українського населення. Тому не дивно, що до цього часу й відносяться перші згадки про козаків, під якими в українській традиції розуміли промисловців-відхідників, вільних від феодала людей, а з кінця XV початку XVI ст. - воїнів, захисників південних кордонів.

Розпад Золотої Орди в XV ст. призвів до створення на її руїнах окремих держав, у тому числі й південного сусіда Литви – Кримського ханства. З переходом Криму наприкінці XV ст. під протекторат Османської імперії виникла загроза нападів кримських феодалів на українські землі, Польсько-Литовську і Московську держави. Не маючи достатньо сил для захисту від постійної небезпеки, Польсько-Литовська і Московська держави сприяли міграції українців на південь та формуванню козацьких загонів, яких вони розглядали як захисників своїх південних рубежів. Тому й не дивно, що на кінець XV - початок XVI ст. припадає чимало згадок про напади козаків на турецько-татарські чамбули на шляхах, що вели з Криму на Україну та в Московську і Польсько-Литовську держави.

Через Північне Приазов'я в межі України й Московської держави вела з Криму Муравська дорога («сакма») з її Ізюмським і Кальміуським відгалуженнями. Це й визначило значною мірою зосередження козаків на цій території. Уже на початку XVI ст. в Подонців'ї діяли козацькі загоны. Путивльський воевода Троєкуров у 1546 р. повідомляв до Москви, що «нині... на Полі козаків багато: і черкасців, і киян, і твоїх государевих; вийшли... на поле із усіх окраїн» [8,8]. Щоб попередити раптові напади татар на південні повіти Московської держави, уже з початку XVI ст. московський уряд залучав їх до так званої сторожової служби, що доходила до Сіверського Дінця, який з кінця XV ст. став кордоном між Кримським ханством і Московським князівством. Сторожі зобов'язані були стежити за переправами на Дінці, повідомляючи порубіжним воеводам про пересування татар, їх наміри та чисельність.

Помітно активізувалася діяльність козацьких загонів у Подонців'ї з середини XVI ст., з часу створення Війська Донського та походів запорозьких козаків під орудою Д. Вишневецького (під час його перебування на службі у московського царя) на Азов. З того часу наявні постійні згадки про козаків у середньому Подонців'ї. Є підстави вважати, що вони пов'язані з розвитком соляних промислів на Торі, які забезпечували сіллю не лише мешканців Лівобережної України під час загострення кримсько-українських стосунків, але й південно-західних повітів Московської держави. За даними джерел першої половини XVII ст. на Тор за сіллю приїжджали одночасно до 500 чумаків. Тому не дивно, що напередодні Визвольної війни українського народу в цьому районі діяли козацькі загоны, які нараховували по декілька тисяч чоловік. Так, у загоні С. Забузького, який під Пилявцями зрадив Б.Хмельницького й перейшов на бік поляків, нараховувалось до 2 тис. козаків [8; 29]. Під контролем козацьких

загонів перебував весь район від Ізюмського перевозу до Дону, про що свідчить універсал Б.Хмельницького від 15 січня 1655 р. Через край також проходили шляхи, якими запорозькі козаки із Січі переїздили на Дон, а донські – на Запорожжя. Ці контакти запорозьких і донських козаків особливо посилилися у першій половині XVII ст., під час їх спільних дій проти Кримського ханства та основної турецької бази в Приазов'ї м. Азак (Азов), яке було взяте ними в 1637 р. й перебувало в їх руках до 1642 р. (дослідники підкреслюють, що запорожці відіграли вирішальну роль у цій спільній операції). Деколи, у зв'язку з блокуванням турецьким флотом гирла Дніпра, запорозькі козаки для спільних з дончачами морських походів використовували потайний вихід у Чорне море (з Дніпра на чайках заходили в Самару, Вовчу і її ліву притоку Осикову, з неї Бересніговою або Широкою діставалися до Кальміуса, щоб через Азовське море й Керченську протоку вийти в Чорне море. Бувало, що й поверталися цим шляхом назад. Тому не дивно, що на початку XVII ст. при гирлі Кальміусу, на місці венеціансько-генуезького поселення Адомиха, вони збудували свій укріплений форпост Домаху, а вздовж шляху, що вів на Дон (на берегах Вовчої, при верхів'ях Кальміусу, Торця та Кринки) завели пікети та зимівники [5;91-92]. Найбільше їх зосереджувалось при витоках Кальміуса та Вовчої.

Господарське освоєння Середнього Подонців'я особливо активізувалося в другій половині XVII ст., у зв'язку з масовим переходом українського населення з Правобережної України на Лівобережну після загарбання Османською імперією Поділля. Це не тільки сприяло заселенню межиріччя Сіверського Дінця й Дону, зокрема Слобідської України, але й наповненню Охтирського, Харківського, Сумського, Рибінського (Острогозького), та сформуванню в 1685 р. самого південного із слобідських полків - Ізюмського. До останнього увійшли збудовані в другій половині XVII ст. в межиріччі Дінця й Тору міста Маяки, Соляне (Тор), Городок (зведений в 1684 р. в ході спорудження Торської укріпленої лінії – нині Райгородок), а з 1704 р. й Бахмут. Усі згадані містечка стали сотенними центрами Ізюмського полку [8; 45].

Зі сходу в Подонців'я просувались і донські козаки, що призвело до суперечок між ними та слобожанами за Бахмутські соляні промисли в 1702-1703 рр. Оскільки основну частину населення новозбудованого м. Бахмута складали українці, то Петро I в жовтні 1704 р. розпорядився причислити його до Слобідської України, а соляні промисли відписати на казну. Це рішення послужило поштовхом до повстання донських козаків під керівництвом отамана бахмутських солеварів К. Булавіна, в якому взяли участь і запорожці. Розгром царськими військами повстання К.Булавіна та Старої Січі в 1709 р., за перехід з гетьманом І.Мазепою на бік шведського короля Карла XII, а також поразка Петра I у війні з Туреччиною при р. Пруті призвели не лише до змін у ставленні царського уряду до донського й запорозького козацтва, але й територіально-адміністративних реформ у регіоні.

Наприкінці 1708 р. була створена Азовська губернія, до якої приєднали значну частину території Ізюмського полку, зокрема міста Бахмут, Тор, Маяки, Райгородок з прилеглими до них землями, що склали Бахмутський повіт, призначений зміцнити вплив царської влади в середньому Подонців'ї. Однак поразка царських військ при Пруті змусила Петра I не тільки повернути Туреччині здобутий в 1696 р. Росією Азов, й значну частину Північного Приазов'я. Згідно з Прутським, Адріанопольським і Константинопольським договорами (1711, 1712, 1713 рр.), кордон між двома державами з Дону й Темерника проходив на витоки Тузлова, звідкіль на Міус і Кринку, а з неї по Азовсько-Донецькому водорозділу до Залізної балки на Кривому Торці. Перейшовши його, лівим боком виходив на витоки Сухого Торця та в межиріччя Орелі й Самари, по Самарсько-Орельському вододілу - йшов до Дніпра. Територія на північний схід від російсько-турецького кордону складала Бахмутський повіт, а на південний захід - землі Війська Запорозького, що опинилось у складі Кримського ханства та Туреччини (Олешківська Січ).

Оскільки царський уряд під страхом смертної кари заборонив запорожцям будь-які стосунки з гетьманськими й слобідськими козаками та Доном, то вони все більше концентрували свої зусилля на освоєнні Північного Приазов'я. До цього часу відносяться згадки про рибні промисли запорожців не лише на північному узбережжі Азовського моря, між Доном і Бердою, але й на Єйській косі, широку торгівлю рибою, сілля з Правобережною Україною, навіть і Галичиною. Це й сприяло збільшенню чисельності населення в регіоні, розширенню старих й появі нових зимівників, ростові Кальміуської слободи під прикриттям Домахи.

Під тиском міжнародних обставин, що склалися напередодні нової російсько-турецької війни, царський уряд вимушений був погодитися на повернення запорожців на освоєні ними землі. Умови, на яких запорожці погодились повернутися на старі місця, були скріплені підписами обох сторін під договором, укладеним влітку 1734 р. в м. Лубнах.

Після повернення на старі місця запорожці активніше взялися за їх упорядкування та подальше заселення. Вся територія запорозьких вольностей була поділена на паланки (повіти, округи). На схід від Дніпра дослідники переважно називають Орельську, Самарську, Протовчанську, Личковську і Кальміуську паланки. Є підстави вважати, що саме в період перебування під протекторатом Криму й Туреччини почалось формування Прогноївської паланки, назва якої походить від соляних прогноїв (озер) на узбережжі Чорного й Азовського морів. Однак її територія, як і Кальміуської, на перших порах не мала чіткого визначення. Остаточне розмежування території між Росією і Туреччиною відбулося в 1742 р. Від м. Азова до Міуського лиману кордон проходив берегом Азовського моря, від Міуського лиману прямою лінією до впадіння р. Каратиш в Берду, по ній виходив на Конку, останньою – до Дніпра, Дніпром - до його правої притоки - річки Кам'янки, а від неї – через степ до Південного Бугу, нижче запорозького Гарду. Таким чином, Прогноївська паланка опинилася в межах Кримського ханства.

Особливо великих змін зазнали східні кордони Кальміуської паланки. Викликані вони були не тільки розширенням створеного в 1708 р. Бахмутського повіту Азовської, а після її ліквідації, Воронежської губернії, але й подальшим розселенням, особливо під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр., в Приазов'ї донських козаків. Підтримувані царським урядом заходи донських козаків в освоєнні Північного Приазов'я призвели до частих сутичок між ними й запорожцями, зокрема за узбережжя Азовського моря на схід від Кальміусу аж до Кубані, де в другій половині 30-х - першій половині 40-х рр. знаходилась Єланецька паланка Війська Запорозького. Її засновником вважається полковник Ступак, а в 1743-1746 рр. паланку очолювали полковники: Павло Таран, Осип Баран і Леонтій Таран. Уряд у 1743 р. створив спеціальну комісію, на яку поклав обов'язок детально вивчити причини цих суперечок і провести розмежування земель Війська Донського і Запорозького. Після трирічної роботи комісії сенатським указом 1746 р. кордон між двома козацькими вольницями встановлювався по р. Кальміус та її лівій притоці Грузьській, в результаті чого територія Єланецької паланки опинилася у складі Війська Донського.

Це рішення царського уряду не влаштувало керівництво Кальміуської паланки, чим можна пояснити чимало інцидентів, які мали місце між донцями й запорожцями до кінця існування Нової Січі. В Архіві Запорозького Коша найбільше цих сутичок зафіксовано на початку 40-х рр., за часів кальміуського полковника Василя Кишенського (1743-1745). Здебільшого приводом до них служили напади донських козаків на рибні промисли, що належали запорожцям на захід від Міуського лиману аж до Бердянської коси, та соляні озера на ній. Рибні та соляні промисли приносили чималі прибутки паланковій адміністрації, якій промисловці сплачували певні суми, а приїжджі купці – відповідне мито, не говорячи про доставку в Приазов'я потрібних місцевому населенню різних товарів, у тому числі й продуктів, яких тут бракувало.

Матеріали архіву Коша засвідчують, що полковниками Кальміуської паланки після Василя Кишенського були: Андрій Чорний (1746), Марко Ус (1747), Степан Чорний (1747), Григорій Якимов (1748) Андрій Порохня (1753-1754), Петро Ногай (1755), Василь Магро (1756), Павло Ногай (1756-1757), Кузьма Чорний (1762), Лаврин Черета (1763), Степан Чуб (1764), Лаврин Глоба (1765), Іван Засуха (1767), Іван Черета (1768), Сидір Чалий (?), Олекса Сокур (1770), Петро Велигура (1772-1774). При Андрію Порохні в Кальміуській слободі, що виросла під прикриттям Домахи, на правому боці Кальміуса і його притоки Кальчика було збудовано церкву на честь Св. Миколая. Однак в грудні 1768 р. вона, як і вся Кальміуська слобода, під час останнього нападу кримських татар була зруйнована. Правда, церковне спорядження напередодні нападу було перевезене на р. Самару, куди переселилася паланкова старшина й більша частина мешканців слободи. Решта, боячись, що на Самарі нічим буде годувати худобу, перед самим нападом татар подалися узбережжям Азовського моря на схід і на Міусі заснували три «малоросійських» слободи, в яких їхні потомки живуть і понині. Полкова старшина на чолі з полковником Петром Велигурою й частина мешканців Кальміуської слободи в 1772 р. повернулися на старі місця і стали відновлювати Кальміуську слободу, але їм не довго довелося жити в ній. Згідно з грамотою Катерини II, 1779 р. територія між ріками Кальміусом, Бердою і Вовчою відводилася під поселення виведених з Криму християн – греків, молдаван і грузин. Запорожці спочатку були переведені на річку Вовчу, де в 1778 р. передбачалося побудувати м. Марієнполь для виведених з Криму греків. Оскільки вони забажали жити на березі моря, то частину з них вирішено було поселити в Кальміуській слободі, передавши їм 55 відбудованих козаками хат і Святомиколаївську церкву. 26 липня (за старим стилем) 1780 р. митрополит Ігнатій з майже 3000 греків прибув до Кальміуської слободи і в Святомиколаївській церкві відправив перше богослужіння. Після цього було проведено лотарею з метою визначення місця для поселення кожної родини. Саме з цього часу, очевидно, й варто вести відлік літ нинішньому м. Маріуполю, а не з 1778 р., з часу виведення греків із Криму, чи з розпорядження про побудову м. Павлівська на місці козацької Домахи, яка не визнається нинішньою місцевою владою і співробітниками Маріупольського краєзнавчого музею, хоча в розпорядженні губернатора В. Черткова зазначається, що для будівництва Павлівська слід використати «каменные припасы бывшей Домахи» [8; 89].

Північна межа Кальміуської паланки проходила по р. Вовчій, якою вона відділялася від Самарської. На заході вона простягалася до Дніпра і межувала з Кодацькою. Загалом за площею Кальміуська паланка перевершувала інші, однак щодо чисельності поселень, то вона займала лише четверте місце. Чи не найбільш заплоненою була північна частина паланки. З самого початку XVII ст. по берегах річки Вовчої згадуються не тільки козацькі пікети, зимівники, але й бази для чайок, на яких по р. Кальміус козаки виходили в Азовське море. Найбільше зимівників зосереджувалось на сході при витоках Кальміуса, Крички, Кривого Торця, які вже в середині XVIII ст. переросли в чималі поселення. За чисельністю населення особливо тут відзначалися слободи Ясинівська та Макарівська. Дехто вважає, що під кінець існування Нової Січі остання стала центром однойменної паланки, що було наслідком подальшого росту в цьому районі чисельності населення. Згідно з підрахунками А. Бойка, крім слобід, у паланці нараховувалося не менше 300 зимівників [2; 17]. Найбільше їх зосереджувалось на берегах Кальміусу, Кривого Торця та Вовчої. Доказом цього може служити найбільша кількість сіл і слобід, що виникли в цих місцях після зруйнування царськими військами Нової Січі та масової роздачі запорозьких земель в 1776-1782 рр. В період Нової Січі населення на Запорожжя приходило не лише з Гетьманщини, але й Слобідської України. Активне

заселення східних окраїн запорозьких земель уже в середині XVIII ст. призвело до сутичок не тільки з донськими козаками, й адміністрацією Бахмутської провінції та слобідських полків.

З метою захисту «запорозьких вольностей» від наступу на них поміщиків Бахмутської провінції та Слобожанщини в 1770 р. полковник Гараджа створює Барвінківську паланку, яку називає не тільки Д. Яворницький, але й В. Голобуцький як Барвінківську стінку [3,172]. Основна функція цієї паланки, як свідчать тогочасні події, полягала в недопуску на землі Січі поміщиків Слобідсько-Української губернії та Бахмутської провінції. Рубежем між землями Війська Запорозького та Слобожанщини слугувала збудована слобідськими козаками в 1684 р. Торська укріплена лінія, що проходила від Сухого Торця по його притоці Голій Долині до Сіверського Дінця, останнім – до Української лінії. За Торську лінію - «стінку» було суворо заборонено переходити слобожанам. У разі заснування поміщиками хуторів на захід від лінії, запорожці не тільки силою зганяли поселенців, й спалювали новозасновані оселі. Покарати Гараджу за ці дії було неможливо, оскільки він був активним учасником російсько-турецької війни 1768-1774 рр., за що імператриця удостоїла його найвищих державних нагород.

Таким чином, на східних окраїнах запорозьких земель до 1746 р. функціонували Кальміуська і Єланецька паланки (остання узбережжям Азовського моря із заходу на схід простягалася від р. Кальміусу до р. Кубані). В 1746 р. територія Єланецької паланки царським урядом передана Війську Донському і найбільш східною стала Кальміуська, а з 1770 р. до неї приєдналася ще Барвінківська, яка на сході та північному сході межувала з Бахмутською провінцією та Слобідською Україною.

Джерела та література:

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775.- К., 2000.- 749 с.
2. Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст.- Запоріжжя, 1995. -53 с.
3. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734-1775.- К.,1961.- 402 с.
4. Дневник путешествия в Южную Россию академика Гильденштедта в 1773-1774 гг.// ЗООИД.- Одесса, 1892.- Т.П.- С. 180-228.
5. История родного края.- Донецк, 1998.- 319 с.
6. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII - первой пол. XIX в.- М.,1976.-306 с.
7. Пірко В. Заселення Степової України в ХУІ-ХУІІІ ст. - Донецьк, 1998.- 124 с.
8. Пірко В. Заселення Донеччини у ХУІ-ХУІІІ ст.- Донецьк, 2003.- 180 с.
9. Пірко В. Матеріали Архіву Коша Нової Запорозької Січі як джерело з історії Донбасу // Донецький вісник НТШ. – Донецьк, 2001. – С. 56-61.
10. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. К., 1994. – 766 с.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 229, оп.1, спр. 10.
12. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т.І. – 581 с.